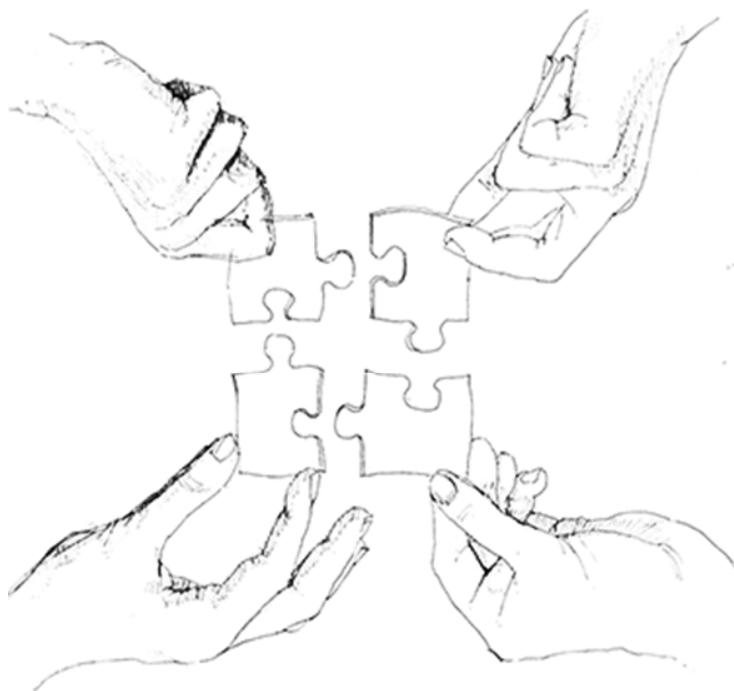

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
ЛАБОРАТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

**МИРНІ ТА ВОЄННІ ВИМІРИ
СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНOSTІ:
ПРАКТИКА ТА МЕХАНІЗМИ
ДОСЯГНЕННЯ**

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ 20.11.2023

Упорядник: В.М. Духневич

Мирні та воєнні виміри соціальної згуртованості: практика та механізми досягнення [Електронний ресурс]: матер. круглого столу 20.11.2023 р. / упорядник В.М. Духневич. – К.: ІСПІ НАПН України, 2023. – 59 с. – Режим доступу: http://psy-lpr.at.ua/Materials/2023/2023-kruglij_stil-zgurtovanist.pdf. – 2,0 авт. арк. – Укр. мовою.

Видання підготовлено за підсумками проведення круглого столу «Мирні та воєнні виміри соціальної згуртованості: практика та механізми досягнення», що відбулася 20 листопада 2023 р. та була організована лабораторією психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Адресується фахівцям соціогуманітарних галузей, теоретикам та практикам, психологам, соціологам, працівникам системи освіти, посадовим особам громадських та державних інституцій, які займаються проблемами єдності, солідарності, порозуміння, формування команд, орієнтованих на досягнення спільного результату.

Матеріали представлено в авторській редакції. Думки і пропозиції фахівців подаються в алфавітному порядку.

У оформленні використане зображення взяте з https://next3-assets.s3.amazonaws.com/journeys/202/description_backgrounds-1450617962-Collabration_Intro_copy.png.

© Лабораторія психології політико-правових відносин

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Зміст

Бялонович С.В. Від консолідації «проти» до розвитку національної ідентичності	4
Довгань Н.О. Теоретична платформа вимірів соціальної згуртованості: академічний дискурс	7
Духневич В. М. Один з наслідків війни – пробудження ідентичності	12
Кочубейник О. М. Екс-комбатанти: поствоєнна реінтеграція, її теоретичні та практичні виміри	16
Кравчук С.Л. Оцінка воєнно-політичних подій як травмівних та розуміння ВПО і співчуття їм як ефекти взаємодії спільнотних ідентичностей	23
Палагнюк О.В. Політика ідентичності як інструмент формування демократичної консолідації суспільства	28
Сіверс З.Ф. Соціальна спадщина збройних конфліктів: вплив війни на соціальну згуртованість суспільства	39
Цукур О.Г. Волонтерство в умовах війни: вікно можливостей для формування соціальної згуртованості	48
Чорна Л.Г. Міжгрупова взаємодія умовних соціальних груп під час війни	53
Плетка О.Т. Психолог під час війни: мистецтво жити, допомагаючи іншим	56

Бялонович Сергій Володимирович
аспірант
Інституту соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України
e-mail: sbyalonovich@gmail.com
ORCID ID: 0009-0007-6407-1157

ВІД КОНСОЛІДАЦІЇ «ПРОТИ» ДО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Повномасштабна війна в Україні призвела до змін у всіх сферах життя. Ці зміни безпосередньо пов'язані із соціальними процесами у суспільстві та суттєво на них впливають, призводячи до якісних трансформацій існуючих соціальних ідентичностей та народженню нових.

Трагічність подій, що доводиться переживати українському суспільству та катастрофічні наслідки, до яких вони призводять, дійсно жахають. Створюючи, з одного боку, цілу низку надскладних викликів, вирішення яких потребує активного залучення та консолідації всього суспільства, а з іншого боку, стає підґрунтям для суспільної активності та об'єднання. Так наприклад у статті журналу "Український тиждень" (Судин Д. 2022) зазначається що після початку повномасштабної війни спостерігається небувалий підйому солідарності та максимальна кристалізація громадянської ідентичності українців. Так, частка українців та українок, які ідентифікують себе передусім як громадяни України, становить 85% чи 72%, залежно від методології опитування. Це рекордний показник за весь час незалежності, навіть у порівнянні з найбільшим сплеском, що спостерігався під час революції гідності і становив 60%.

Також спостерігається рух у межах зовнішньої ідентичності, від приналежності до Радянського Союзу та Росії (за розпадом СРСР жалкують лише 11%, хоча ще рік тому їх було 32%; у 2021 році лише 55% опитаних вважали, що

українці та росіяни не є одним народом, то вже у березні 2022 року таких було 77%, а у квітні – 91%) до Європейської приналежності (з 3,6 до 6,4 бали (де 0 означає, що людина зовсім не відчуває себе європейцем, а 10 – що відчуває абсолютно)).

Зміни відбулися і у внутрішній наповненості ідентичності. Зазначається що вона стала більш дієвою - у травні 2022 року 78% опитаних жертвували гроші на ЗСУ, 58% робили пожертви на гуманітарні потреби, 56% жертвували одяг та речі для ВПО, 51% долучився до волонтерської діяльності.

Мабуть такі зміни не є неочікуваними. Багаторазово відзначалась роль «чужого» у дослідженнях соціальної ідентичності. «Теорія соціальної ідентичності досліджує феномен «внутрішньої групи» та «чужої групи» та базується на думці, що ідентичності конституюються через процес відмінностей, визначених у відносний або гнучкий спосіб, залежний від діяльності, якою людина займається» (Benwell , 2006). Наявність чужої групи в лиці російських окупантів, що є джерелом загрози виживання як окремих людей так і цілих спільнот, очевидно створює потужний внутрішній імпульс для об'єднання та консолідації суспільства. В таких умовах розбіжності у цінностях, поглядах, відчутті комфорту поряд один з одним, відходять на другий план. Велика кількість соціальних ідентичностей, пов'язаних з релігійними, політичними, класовими, професійними спільнотами, сьогодні, так би мовити існують у латентному стані. До повномасштабного вторгнення, соціальні групи в середині країни, знаходячись в різних формах активного протистояння та через це, визначаючись у своїй соціальній ідентичності, створювали умови для дроблення суспільства, підвищення внутрішньосоціальної напруги та зменшення рівня консолідації навколо національних, патріотичних цінностей.

Виходячи з цього, не виключено, що зникнення безпосередньої загрози з боку «чужого» призведе до зникнення необхідності та енергії для підтримки

консолідації суспільства та розвитку національної ідентичності, що генерувалась природним шляхом. Звичайно, символ «ворога», «чужого», «чужої групи» в суспільній свідомості та культурі, залишиться на десятиріччя або навіть сторіччя і буде джерелом підтримки української ідентичності. Але, ми вже маємо досвід, коли національна ідентичність ґрунтувалася лише на символах та врешті решт, перетворювалася на формалізм у вигляді впізнавання прапора та гімну і записі в графі громадянство. Це призводило до другорядності національних інтересів та розколу українського суспільства через протистояння груп що формувались на основі безлічі соціальних ідентичностей (регіональних, політичних, класових, тощо). Тим більше, що вже сьогодні, ми можемо спостерігати народження багатьох нових ідентичностей (емігранти, ВПО, учасники бойових дій, ветерани, вдови, спілки інвалідів війни, тощо) які потенційно несуть імпульс протистояння та боротьби за власні інтереси з іншими соціальними групами в середині суспільства.

За для підтримки згуртованості української спільноти та розвитку національної ідентичності необхідне створення спеціальних інститутів, що візьмуть на себе функцію дієвої генерації імпульсу до об'єднання, який сьогодні виник природним шляхом перед лицем загрози виживання та в процесі протистояння військовій агресії Російської Федерації.

Довгань Наталія Олександрівна
докторка психологічних наук,
завідувачка лабораторії психології
політико-правових відносин
ІСПП НАПН України, м. Київ
e-mail: 1511ndovgan@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6150-5211>

ТЕОРЕТИЧНА ПЛАТФОРМА ВИМІРІВ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ: АКАДЕМІЧНИЙ ДИСКУРС.

Однією із цілей Державної стратегії регіонального розвитку України на 2021 – 2027 роки є – «*формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах*». На підставі того, що в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз національній безпеці досягнення цілей Державної стратегії шляхом зменшення диспаритетності становища соціальних та територіальних груп втратило перспективу реалізації, особливого значення набуло розроблення *психологічних засад загальнонаціональної згуртованості*, основоположних для зміцнення суб'єктності органів державної влади й конструювання єдиного українського простору. Саме тому, для реалізації поставленої задачі важливо на першому етапі наукового пошуку конкретизувати виміри соціальної згуртованості, що презентуються в академічному дискурсі. Артикульовані теоретичні основи феномену згуртованості суспільства використовуватимуться у моделюванні вимірів СЗ у воєнні часи.

Проведений теоретичний аналіз дає підстави стверджувати, що у ІХХ - ХХ ст. питання *соціальної згуртованості суспільства* піднімалося як в наукових дослідженнях, так і в політичних колах національного та наднаціонального рівню. В *академічній площині*, як ранніх, так і сучасних досліджень увага вчених

фокусувалася, переважно, на концептуальному й аналітичному трактуванні поняття «соціальна згуртованість» (далі СЗ).

У сучасному політичному полі *концепція* СЗ трактується, з одного боку як основа соціальної політики, економічного розвитку, захисту і безпеки складних агрегованих *мегаакторів* (міждержавні, наддержавні утворення) і *макроакторів* (країни, системи державного управління) (Тарасевич, 2015). З іншого боку, це «гібридна» політична «квазі-концепція», побудована на основі аналізу даних контекстуальної ситуації, стану справ у суспільстві, що зберігає невизначеність. Це пояснюється тим, що результати її вимірювання лише наближено дорівнюють реальним значенням, за причиною присутності атрибутів турбулентності у нестабільному суспільстві (Bernard, 1999).

Розгортання академічного дискурсу щодо феномену СЗ сягає корінням у політичну філософію та історію дебатів наукової спільноти щодо основ соціального порядку. Але, треба зазначити, що в силу особливостей політичного життя не тільки держав Європи, а й інших держав світу ІХХ-ХХ століть у *ранніх дослідженнях* спроби конкретизації положень концепції СЗ, універсальних практик та механізмів змін і розвитку суспільства мало утруднення. Це можна пояснити тим, що політичні стратегії згуртованості суспільства формулювалися у межах дієвих суспільно-політичних доктрин: *ліберальної* (у Великій Британії, Сполучених Штатах та англomовних країнах), *республіканської* (у моделях розвитку у Франції), *соціальної демократії* (в скандинавському регіоні, Німеччині та німецькомовних країнах) (Green, Janmaat, & Han, 2009). Але, з часом, у процесі модернізації суспільств Європи на перший план було винесено завдання наднаціонального єднання, на другий план відійшли питання політичних настанов та переконливих уявлень про вибудовування оптимального політичного порядку мобілізації і залучення народних мас.

Зауважимо, що це поступове зближення суверенних держав й вибудовування нового соціального ладу, яке у подальшому відобразилося у концепціях СЗ (ЄС, Америки та Австралії, Світового банку тощо). Таку глобальну трансформацію політичних процесів можна вважати прикладом того, коли ідея (в даному випадку «гуртування суспільства») задля загального благополуччя і добробуту, соціальної справедливості вийшла на перші позиції у конкуренції із принципами і положеннями одночасно дієвих суспільно-політичних доктрин. Домінантний фокус щодо теми згуртованості впливових геополітичних гравців змінив життя і суспільні пріоритети у багатьох державах і став першопричиною утворення агрегованих *мегаакторів*.

Щодо *сучасних досліджень СЗ*, зазначимо, що *академічна концепція СЗ* й провідне питання європейської політики щодо інтеграції не тільки громадян певних держав, а й утворення наддержавних союзів набули поширення саме у часи швидких соціально-політичних змін (XX ст.). Але, за причиною того, що *СЗ визначається не концептуальною суворістю, а різними типами політичних, економічних або соціальних загроз (саме загроз стабільності і благополуччю)*, на перехресті XX-XXI століть наукове товариство не дійшло консенсусу щодо трактування багатомірного поняття (Jenson, 1998; Sharon. 2000.). З одного боку, це заважало його подальшій операціоналізації (для вимірювання й порівняння згуртованості суспільств), з іншого, навпаки сприяло різнобічному розгортанню теоретизації феномену.

Якщо дуже коротко зупинитися на теоретизації й поступовому оформленні концептуалізації феномену варто нагадати, що у порівнянні із ранніми дослідженнями, у сучасних роботах науковців пропонуються багатоваріативні *виміри СЗ* не тільки в академічній, а й політичній площині. Традиційно, теоретичний рух як в академічних колах, так і в політичних стратегіях впливових геополітичних гравців починають з роботи Jane Jenson (Джейн Дженсон, Канада),

яка у 1998 р. обґрунтувала існування *п'яти вимірів феномену СЗ*: *Приналежність (belonging) / Ізоляція (Isolation), Включення (inclusion) / Виключення (exclusion), Участь (Participation) / Непричетність (Non-involvement), Визнання (Recognition) / Відхилення (відмова) (Rejection), Легітимність (Legitimacy) / Нелегітимність (Illegitimacy)*.

Ідею J. Jenson щодо вимірів СЗ далі розвинув Paul Bernard (Пауль Бернард). Він піддав зовнішній і внутрішній критиці запропоноване трактування СЗ, пояснюючи це тим, що *аспекти соціального порядку є більш різноманітні й в описі феномену представлені частково*. Запропонував для кращого розуміння різниці між тим, що у СЗ є *формальним*, а що є *суттєвим* розглядати *характер відносин у суспільстві за конкретними сферами діяльності: політична, економічна, соціокультурна* (Bernard, 1999).

З іншого ракурсу, відмінного від сфери міжнародних форм правління, СЗ дослідили Ade Kearns and Ray Forrest (Аде Кернс і Рей Форрест). Науковці взаємовпливовими вимірами СЗ розглядали такі, як спільні цінності та громадянська культура; соціальний порядок і соціальний контроль; солідарність і скорочення розбіжностей у матеріальному стані; соціальні мережі та соціальний капітал; територіальна приналежність та ідентичність (Kearns & Forrest, 2000). Звернемо вашу увагу, що в перелік вимірів СЗ А. Kearns and R. Forrest ввели аспект *зв'язків і соціального капіталу*, пояснюючи це тим, що для досягнення рівних можливостей необхідно працювати і розвивати наявний соціальний капітал, адже, в разі його дефіциту політика відновлення не буде ефективною).

Далі Regina Berger-Schmitt (Регина Бергер-Шмитт) разом із M. McCracken звузила до двох запропоновані раніше науковцями *виміри СЗ (не) рівність й соціальний капітал*. З ідеєю дослідниці не погодився СЗ Joseph Chan (Джозеф Чан), обґрунтувавши це тим, що великі обсяги соціального капіталу не завжди свідчать про високий рівень СЗ, й у відповідь запропонував *систему*

конструювання феномену «Два на два», яку складають: *горизонтальний і вертикальний виміри та суб'єктивний і об'єктивний компоненти СЗ* (Berger-Schmitt, 2002; McCracken, M. 1998).

На платформі теорій СЗ J. Jenson (1998), P. Bernard (1999) та J. Chan (2006) спроби концептуалізації феномену продовжили Paul Dickes, Marie Valentova та Monique Borsenberger (Пол Дікес, Марі Валентова та Монік Борсенбергер). Запропонували систему вибудовування СЗ на базі двох осей: (а) основні сфери життя (політична, соціокультурна) й (б) показники соціальних відносин (формальні/настанови, суттєві/поведінкові), на перерізі яких й формулюються чотири виміри СЗ: *приналежність/ізоляція, участь/пасивність, прийняття/відмова, легітимність/нелегітимність* (Dickes, & Valentova, 2012).

На завершення огляду досліджень останніх десятиліть зазначимо, що у сучасних концепціях презентуються *базові показники*, які вказують на існування універсальних вимірів згуртованості. У той же час, варіативність концептуалізації феномену пояснюється віддзеркаленням у роботах політичних і ідеологічних основ світогляду науковців. Саме тому, ми можемо наголосити, що виокремлені виміри, які зустрічаються у більшості концепцій, не слід вважати невід'ємними істотними складовими СЗ, адже стратегічна мета досягнення СЗ суспільства може реалізовуватися відповідно до контекстуальних умов як мирного так і воєнного часу і задля вирішення різних актуальних завдань як академічного так і політичного спектру.

Духневич Віталій Миколайович
кандидат психологічних наук, снс
провідний науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин
Інституту соціальної та політичної психології НАПНУ
e-mail: greyeyed76@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0115-5517>

ОДИН З НАСЛІДКІВ ВІЙНИ – ПРОБУДЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ

Російсько-українська війна, яка триває з 2014 року, має значний вплив на процеси формування соціальної згуртованості суспільства. З одного боку, війна спричинила загострення гуманітарної кризи, порушення прав людини, соціально-економічні та психологічні проблеми для мільйонів людей. І якщо раніше, до початку повномасштабного вторгнення РФ, це більшою мірою стосувалося окупованих територій Донбасу та Криму, то нині вся територія більшою чи меншою мірою потерпає від обстрілів критичної та житлової інфраструктури, а наслідки вторгнення відчув на собі практично кожен українець. З іншого боку, війна також стала чинником консолідації українського суспільства, підвищення рівня патріотизму, громадянської свідомості та соціальної активності, зокрема волонтерської діяльності, стрімкого розвитку територіальної оборони і т.ін. Волонтерство, до слова, в нас має унікальний вигляд. Оскільки питання виживання, підняли, вже вдруге від 2014 року, волонтерство на щабель актуальності і воно набуло масового характеру. Співпричетність до захисту власної держави, власної землі стали фундаментом гуртування.

Відомо, що недемократичні режими для того, щоб консолідувати своє суспільство, починають військові дії і це мобілізує патріотизм. Відбувається посилення згуртованості всередині держави. Те саме стосується держав на які нападають. Суспільство починає консолідуватися, допомагати військовим.

Саме це ми нині спостерігаємо. Масове волонтерство в Україні і «ікони як допомога армії» на болотах.

Те, що РФ перейшла від гібридної війни до відкритої воєнної агресії, дало надзвичайно великий поштовх длягуртування та єднання. Донати на армію, закупівля та постачання необхідного матеріального забезпечення для бійців, гарячі обіди для тих, хто стояв на блокпостах, зооволонтерство, опіка тими, хто не може себе забезпечувати самостійно в умовах війни – все це та багато іншого – яскраві приклади проявівгуртування суспільства. Гуртування суспільства, коли в основу покладено питання існування української нації. Війна, що триває нині, - це війна українців за особисту та соціальну ідентичність. Тому один з провідних психологічних наслідків того, що відбулося 24 лютого 2022 року – це пробудження. Пробудження української ідентичності, коли навіть російськомовні українські громадяни почали у побуті використовувати українську мову. Коли цінності свободи, незалежності, демократії набули нових вимірів значущості. Почав формуватися, як на мене, принципово новий образ спільного майбутнього, новий образ «ми» українського суспільства – «ми без росії». Цей образ дуже яскравий, але й ніжний, напевно. Що я маю на увазі?

Українці висловлюють свою підтримку захисту України від російської агресії різними способами (інформаційний супротив, продовження праці в критичній інфраструктурі, участь у територіальній обороні, фінансова допомога, власне волонтерство тощо). Проте всі ці форми волонтерської та професійної активності містять у собі деякі виклики та ризики, такі як недостатня правова та інституційна підтримка, низький рівень визнання та відзнаки, можливість зловживання або експлуатації, конфлікт інтересів або цінностей, тощо.

Крім того, у будь-якої сторони – в агресора, чи того, хто обороняється, через певний час, коли війна не припиняється, настає внутрішня втома. Як справедливо відмічає Анатолій Ткачук, директор з питань науки та розвитку

Інституту Громадянського Суспільства, «тоді в суспільстві замість згуртованості починають формуватися окремі замкнені, не дуже толерантні один до одного групи: група затятих патріотів; група тих, які вважають, що колаборація з противником дасть змогу завершити війну і покращити своє становище; і третя група, яка не може зрозуміти свого місця у цій ситуації, і в залежності від обставин може схилитися до різних варіантів»¹. Я би до цього додав принаймні ще одну групу – тих, для кого війна «далеко», тих хто не хоче нічого знати про реальний стан речей.

Так, відбулася солідаризація. Ми, як суспільство, збираємо за день фантастичні суми байрактари та «зірку смерті», ми купуємо автомобілі, амуніцію та безпілотники для військових, ми годуємо бійців ТРО та передаємо гостинці на нуль. Проте в загальному вигляді це солідаризація окремих груп (за галузями, інтересами), тобто у парціальних питаннях, але не загальних. Чи є повна солідарність стосовно війни та агресії рф? Нажаль, ні. Адже є ті, хто виступає за підписання мирної угоди на будь-яких умовах. Є зрадники, колаборанти та запродавці. Є той, хто зливає інформацію про наші війська чи наших громадян навіть не за ідею – за гроші. Є й ті, хто від початку повномасштабної агресії виїхав від війни у більш безпечні регіони і не готовий брати зброю до рук. Є такі, хто намагається виїхати за кордон і уникає повісток від військкомату. Є ті, хто провокує своїми публічними висловами руйнування єдності. Як філологиня Ірина Фаріон, яка розкритикувала російськомовних українських військових, зокрема з третьої штурмової бригади (створена на базі добровольчого формування «Азов»). Вона сказала, що не може назвати їх українцями:

«Треба чітко визначити поняття. Немає «руссоязичного» населення. Є українці і є кацапи. І є болото. А це болото називається яничари, відступники, зрадники. ... І це огидно, бо немає нічого огиднішого, ніж рідну матір зрадити.

---

¹ [Війна та згуртованість суспільства. Український вимір | UACRISIS.ORG](http://www.uacrisis.org)

«Бо хто матір забуває, того бог карає», - заявила Фаріон, дискутуючи щодо питання мови з Яніною Соколовою. Так, це об'єднало багатьох українців в бажанні здати її СБУ, але ж і руйнує єдність. Бо у кожного публічного актора є як свої опоненти, так і симпатички. Я хочу сказати, що є різне.

Війна крім великого горя та лиха принесла з собою і потенціал об'єднання, потенціал єдності інтересів та цілей. Є бажаний образ спільного майбутнього – перемога та закінчення війни. Але є втома та розчарування, зниження мотивації і т.ін. Потрібні політики (в сенсі документи, регламенти і т.д.) та постійні дії, в першу чергу влади, що підтримуватимуть цей образ, наповнюватимуть його фарбами, якщо можна так сказати; дії, що будуть провокувати громадян бути причетними до творення та втілення цього образу у життя. І не лише активну частину – волонтерів чи добровольців, – але й тих, хто почав зневірятися, хто сумнівається.

Згуртованість проявляється не лише у спільних цінностях, відчуттях чи почуттях, але й в діях, направлених на творення бажаного, жаданого або ймовірного майбутнього. Для психологів, тут очевидно, багато роботи: є що досліджувати, з чим працювати аби перетворити мотивацію, закладену в образах майбутнього на конструктивну енергію змін.

Наскільки ефективно буде використаний той потенціал, що ми маємо, наскільки образ майбутнього буде надихати на конкретні дії, як це використають різні політичні суб'єкти для гуртування та єднання – питання відкрите. Наскільки цінності, які рухають нами зараз залишаться спільними? Чи не втратимо ми їх? Чи зможемо знайти спільні рішення, й не будемо обстоювати тільки своє бачення чи розуміння? Час покаже. І тут спільна відповідальність і політиків, і простих громадян.

Кочубейник Ольга Миколаївна
доктор психологічних наук, снс,
головний науковий співробітник лабораторії
психології політико-правових відносин
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
e-mail: kochubenyk@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6460-8494

ЕКС-КОМБАТАНТИ: ПОСТВОЄННА РЕІНТЕГРАЦІЯ, ЇЇ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ВИМІРИ

Із сумом слід констатувати, що збройні конфлікти різних форм (війни включно) продовжують втручатися в історію суспільств, спричинюючи різноманітні стагнації та «розриви» у тканині соціальної згуртованості. Одним із завдань в таких постконфліктних суспільствах є необхідність в реінтеграції екс-комбатантів, а тому міжнародні донори розробили й розробляють численні програми для вирішення проблем, пов'язаних з демобілізованими учасниками бойових дій. Зазвичай такі програми спрямовуються на економічну та соціальну асиміляцію колишніх комбатантів у цивільне життя. Очевидно, це завдання вже є актуальним для українського сьогодення, оскільки йдеться не лише про випереджальні розробки, а й про надання психологічної та інших форм допомоги тим бійцям, які не повертаються до лав збройних сил.

Зростання уваги, що приділяється зусиллям з реінтеграції, своєю чергою, потребує більш детального аналізу шляхів та механізмів, що закладаються в основу релевантних програм. Щоб зробити такі програми ефективнішими, необхідно узагальнити наявні знання та оцінити, з якими викликами реінтеграційні процеси екс-комбатантів зіткнуться в майбутньому.

Очевидно, що реінтеграція колишніх учасників бойових дій є невід'ємною частиною демілітаризації післявоєнних суспільств. Належна демілітаризація

необхідна для створення атмосфери довіри та безпеки у суспільстві, особливо, якщо прогноуються певні протистояння між окремими спільнотами (а останнє є неунікненим наслідком будь-яких збройних конфліктів), тому вона є визначальною передумовою будь-якого мирного процесу. Це також дозволяє перенаправляти дефіцитні ресурси, необхідні для економічної реконструкції, з військового сектора у соціальний.

Проте демілітаризація не лише вирішує проблеми. Вона також породжує нові виклики: у міру демобілізації національних армій (і партизанських груп) велика кількість бійців вивільняються для цивільного життя, що створює велике навантаження на суспільство. По-перше, колишні учасники бойових дій часто стають загрозою безпеці, оскільки вони можуть переозброїтися або потрапити в різні злочинні формування, особливо, якщо матимуть високий ступінь незадоволеності їхніх потреб. По-друге, необхідність вбивати, що є, фактично, щоденною дією під час війни, для колишніх комбатантів може мати віддалені наслідки для їхнього психологічного здоров'я. Нарешті, певні категорії колишніх комбатантів, такі як учасники бойових дій, що отримали серйозні фізичні травми або жінки-солдати, є особливо вразливими та можуть потребувати певних форм допомоги з гуманітарних причин. Якщо ці виклики не отримають відповідних «запобіжників», післявоєнна відбудова та розбудова миру буде істотно ускладнюватися.

Окремі проблеми теоретичного характеру створює відсутність визначень терміну «колишній комбатант». Коли йдеться про роззброєння, демобілізацію та реінтеграцію колишніх комбатантів, ООН визначає, що бійці «стають колишніми комбатантами» у тому випадку, коли їх реєструють як роззброєних. Однак на цій підставі важко здійснювати ті чи ті практичні заходи, оскільки таке визначення нічого не говорить про те, кого саме слід визнавати бійцем. Тому спочатку необхідно визначити, що таке комбатант.

Хоча існує консенсус щодо того, хто є комбатантом у міждержавних війнах, немає чіткого визначення щодо внутрішньодержавних воєн. У міжнародних конфліктах учасники бойових дій вважаються членами національних збройних сил, де існує чітка організація, чітка структура командування та внутрішня дисциплінарна система. Таке визначення не завжди застосовне до внутрішньодержавних воєн, адже багатьом партизанським групам і воєнізованим формуванням бракує чіткої командної структури та організації. Тому міжнародна спільнота наголошує на факті безпосередньої участі особи у бойових діях. «Безпосередня участь» зазвичай означає, що особою вчинено дії, що завдавали шкоди особовому складу та матеріальним цінностям противника. Тому можна стверджувати, що колишній комбатант — це особа, яка брала безпосередню участь у військових діях на боці однієї з воюючих сторін і була зареєстрована як роззброєна.

З іншого боку, визначення, яке бере до уваги лише тих комбатантів, що пройшли офіційні канали роззброєння та демобілізації, виключає багато інших категорій. По-перше, комбатанти певних збройних груп не визнаються комбатантами з політичних причин, а отже значна кількість учасників бойових дій не матиме права на допомогу в процесах реінтеграції. По-друге, орієнтація на факт здачі зброї може виключити з цієї категорії дійсних бійців, але включити цивільних осіб, які не брали участі в бойових діях. Цивільні особи, які володіють зброєю, у такому випадку можуть видавати себе за учасників бойових дій, щоб отримати пільги. По-третє, іноді деяких учасників бойових дій не реєструють як экс-комбатантів через неточності в зборі даних. Нарешті, самодемобілізація також іноді виявляється можливою, здійснюватися у вигляді різних форматів, а під час офіційної демобілізації учасники бойових дій, які побоюються за свою безпеку, можуть не з'являтися на місцях зборів. (Як свідчить світовий досвід, навіть армії можуть почати розпускатися до початку офіційної демобілізації

через низький моральний дух і нестабільність командних структур). Останнє означає, що велика кількість учасників бойових дій повертатиметься додому, не зареєструвавшись.

Отже, визначення, пов'язане з офіційними процесами роззброєння та демобілізації, виключатиме ці категорії комбатантів, що матиме два негативні наслідки. Насамперед нечіткість ідентифікації спричинить розмивання уявлень про соціальну справедливість, коли отримання пільг та інших форм допомоги висвітлюватиме «випадковість» отримання статусу экс-комбатанта. І, своєю чергою, це позначуватиметься на рівні довіри до влади, яка розподіляє такі ресурси і проблематизуватиме досягнення соціальної згуртованості. Крім того, незареєстровані комбатанти, є джерелом ризику загальної безпеки, оскільки їх часто намагаються вербувати злочинні угруповання. Тому необхідно спиратися на визначення, яке також включатиме учасників бойових дій, що не були роззброєні та демобілізовані через офіційні канали.

Якими є практичні наслідки такого визначення? По-перше, пільги й допомога, психологічний супровід процесів реінтеграції будуть «прив'язані» до членства в одній із бойових структур, що дозволить враховувати потреби экс-комбатантів більш диференційованою. Це – найкращий спосіб забезпечити надання пільг фактичним колишнім учасникам бойових дій. У разі використання такого підходу слід, однак, вжити заходів, щоб запобігти фіктивному збільшенню чисельності комбатантів, оскільки, знову-таки, це підніме у суспільстві питання справедливості щодо розподілення ресурсів. По-друге, відсутність ототожнення участі в формальному процесі демілітаризації й демобілізації із статусом экс-комбатанта уможливило ретроактивні ініціативи, особливо для певних категорій колишніх учасників бойових дій. Адже, як свідчить досвід інших країн, певні групи учасників бойових дій, такі як жінки та діти, рідко відвідують центри демобілізації, оскільки вони бояться за свою

безпеку та соціальні наслідки. Тому можуть знадобитися ретроактивні процеси, спрямовані саме на ці групи.

Отже, за цим формальним визначенням криється небезпека провокації багатьох негативних суспільних процесів. На жаль, поширеним явищем є те, що колишні учасники бойових дій переозброюються, щоб вирішувати свої особисті потреби або в окремих випадках приєднатися до екстремістських груп, які мають свої політичні вимоги. По-перше, колишніх комбатантів іноді вербують воєнізовані загони, які стоять поза мирним процесом і відмовляються демобілізуватись. В українському кейсі можна очікувати виникнення таких груп на тимчасово окупованих територіях. Другий ризик полягає в тому, що колишні комбатанти кидають виклик післявоєнному порядку, створюючи небезпечні джерела конфліктів у тих випадках, коли певні побутові ситуації розцінюють як несправедливі або образливі по відношенню до себе. Одним із пояснень виникнення згаданих ризиків є той факт, що після настання миру колишні комбатанти часто зберігають контакти, які утворилися під час війни, проте вони можуть бути з легкістю актуалізовані.

Проте экс-комбатанти становлять проблему не лише через свою схильність до насильства. Їхнє повернення до цивільного життя також може створити на окремих територіях серйозні розколи в суспільстві. Реальністю війни є той факт, що під час бойових дій колишні комбатанти часто вчиняють жорстокості проти мирного населення. В українському кейсі такі ситуації можуть виникати на тих територіях, де функціонувала окупаційна влада, а власна безпека комбатантів досягалася шляхом знищення колаборантів, тобто цивільних осіб. З настанням миру суспільство має вирішувати ці проблеми як на національному, так і на місцевому рівнях. Нездатність звернути увагу на потребу в примиренні може призвести до відсутності миру в суспільстві, створюючи нові джерела напруги в суспільстві. На наш погляд, тимчасово окуповані території

після звільнення можуть виявитися джерелом ще однієї небезпеки оскільки, очевидно, існуватимуть випадки, коли мешканці одного й того самого поселення воювали по різні сторони. Перспектива примирення у таких ситуаціях є малоімовірною, а напруженість може провокувати спалахи взаємного насильства між колишніми учасниками бойових дій. На таких територіях, очевидно, потрібно буде впроваджувати спеціалізовані програми моніторингу і в найбільш кризових локаціях надавати можливість екс-комбатантам – за умови їхнього бажання – змінювати місце проживання.

Іншим викликом є той факт, що після демобілізації деякі категорії колишніх учасників бойових дій становлять особливо вразливу групу, яка потребує додаткової економічної, психологічної та соціальної допомоги в процесах реінтеграції. Особливо це стосується дітей-солдат, жінок та колишніх учасників бойових дій з інвалідністю. Забезпечення надання такої допомоги становить серйозну проблему як для місцевих громад, так і для міжнародних донорів.

Безробіття та потреба колишніх учасників бойових дій шукати альтернативні засоби утримання себе та своїх сімей часто виникають як наслідок демобілізації, оскільки ринок праці поствоєнної країни завжди доволі відчутно трансформується. Слід очікувати, що доволі істотна частина екс-комбатантів вимагатиме зміни спеціальності, що означає необхідність у програмах перепідготовки й створенні нових професійних навичок. Військовий досвід, природно, також впливає на здоров'я колишніх учасників бойових дій. Доволі серйозним викликом для поствоєнного суспільства є необхідність догляду за колишніми учасниками бойових дій з інвалідністю, позаяк подібні програми вимагають значного фінансування. Колишні учасники бойових дій також часто страждають від психологічного стресу через травму війни. Як учасники бойових дій вони, можливо, чинили насильство, страждали від нього або були свідками,

що залишає глибокі психологічні шрами. Через стрес, пов'язаний з участю в боях, у випадках відсутності психологічного супроводу значна кількість екс-комбатантів починають вживати алкоголь або наркотичні речовини.

Отже, підведемо ризику: коли солдати демобілізуються, то суспільство стикається з трьома основними викликами: колишні комбатанти іноді становлять загрозу для післявоєнних суспільств як привабливі елементи для злочинних формувань, участь у бойових діях може серйозно підірвати їхнє психологічне здоров'я, певні групи колишніх комбатантів можуть потребувати спеціальної допомоги. І лише за наявності програм допомоги, що включатимуть економічні, соціальні, медичні та психологічні аспекти, можна очікувати успішної реінтеграції екс-комбатантів до умов миру.

Кравчук Світлана Леонтіївна
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Київ, Україна
e-mail: 757kravchuk@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6951-1912

ОЦІНКА ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ ЯК ТРАВМІВНИХ ТА РОЗУМІННЯ ВПО І СПІВЧУТТЯ ЇМ ЯК ЕФЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ СПІЛЬНОТНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Російсько-українська війна руйнує традиційні системи цінностей і трансформує колективні ідентичності, змінюючи зміст, контекст, характер і конфігурацію процесів ідентифікації. Війна спричинила масштабну кризу переміщення та повторно запустила механізм трансгенераційної травми. Сьогодення для багатьох українців в умовах воєнних дій характеризується ризикованістю і невизначеністю. Під впливом воєнних дій ідентичності внутрішньо переміщених осіб, біженців, тих, хто воює, тих, хто потрапив в окупацію, і тих, хто залишився вдома, можуть трансформуватись, ставати пластичними і множинними. Саме тому зростає актуальність наукових досліджень проблем взаємодії ідентичностей під впливом воєнних дій.

Аналіз теоретичних джерел дозволяє визначити концепт «спільнотна ідентичність» як результат ототожнення особи з певними спільнотами, що ґрунтується на їхніх унікальних характеристиках, культурних і/або етнічних зв'язках, історії, соціальних відносинах, спільних цілях, які визначають конкретні спільноти, колективне почуття приналежності, спільні цінності та інтереси.

Російсько-українська війна спричинює серйозні загрози для психологічного благополуччя переважної більшості населення України.

В нашому першому емпіричному дослідженні, яке було проведено протягом травня-червня 2023 року, взяли участь 717 цивільних осіб (450 жінок і 267 чоловіків), які перебувають в Україні та не мають статусу ВПО та біженців. Характеристика вибірки за віком респондентів: 354 особи – 18-29 років, 192 особи – 30-44 років, 141 особа – 45-59 років, 30 осіб – 60 років і більше.

Нами застосовувалась авторська анкета «Визначення особливостей взаємодії спільнотних ідентичностей, ставлення до ВПО і біженців, реформи місцевого самоврядування і децентралізації влади в Україні, інтеграції мігрантів у місцеву громаду». В анкету були включені питання (з виміру видів ідентичностей: локальної, релігійної, громадянської, європейської, східнослов'янської, професійної), які розроблені науковцями лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Розглянемо особливості оцінки воєнно-політичних подій як травмівних. За поєднанням ідентичностей було сформовано 5 груп респондентів: група 1 – низькі рівні двох ідентичностей в поєднанні; група 2 – низький рівень першого виду та високий рівень другого виду; група 3 – середні рівні двох ідентичностей в поєднанні; група 4 – високий рівень першого виду та низький рівень другого виду; група 5 – високі рівні двох ідентичностей в поєднанні.

За критерієм Краскела-Уоллеса (на значущому рівні $p < 0,001$) виявлено, що оцінка воєнно-політичних подій як травмівних є ефектом сполуки високих рівнів локальної і громадянської ідентичностей.

За двофакторним дисперсійним аналізом визначено на статистично значущому рівні пряму взаємодію локальної і громадянської ідентичностей в їх

впливі на оцінку воєнно-політичних подій як травмівних (відповідно $F = 2,014$, $p = 0,012$).

На вибірці 717 цивільних осіб без статусу ВПО і біженців нами був проведений факторний аналіз. За методом обертання Варімакс з нормалізацією Кайзера і за критерієм «кам'янистого осипу» було виокремлено п'ять факторів, які разом пояснюють 62,769 відсотків дисперсії змінних.

Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна становить 0,703; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу. Рішення про кількість факторів приймалось на основі діаграми власних значень факторів.

При інтерпретації факторів як суттєві розглядались факторні навантаження більші за 0,30 за абсолютною величиною.

Перший фактор пояснює 20,19 відсотків дисперсії змінних та має таку структуру: громадянська ідентичність, місцева ідентичність, професійна ідентичність, розуміння ВПО і співчуття їм, оцінка воєнно-політичних подій як травмівних.

Другий фактор пояснює 12,83 відсотки дисперсії змінних та має таку структуру: розуміння людей, які виїхали з України; зміна на краще в ставленні до тих, хто виїхав за кордон; професійна ідентичність, громадянська ідентичність, європейська ідентичність.

Третій фактор пояснює 11,39 відсотків дисперсії змінних та має таку структуру: східнослов'янська ідентичність; брак розуміння людей, які виїхали з України.

Четвертий фактор пояснює 9,85 відсотків дисперсії змінних та має таку структуру: європейська ідентичність, зміна на краще в ставленні до ВПО, східнослов'янська ідентичність.

П'ятий фактор пояснює 8,52 відсотки дисперсії змінних та має таку структуру: професійна ідентичність, брак почування себе жертвою обставин, оцінка воєнно-політичних подій як нетравмівних.

Як можна побачити з отриманих результатів, в першому факторі представлено громадянську ідентичність, місцеву ідентичність, професійну ідентичність, розуміння ВПО і співчуття їм.

За дисперсійним аналізом виявлено статистично достовірну взаємодію громадянської, місцевої і професійної ідентичностей в їх сумісному впливі на розуміння ВПО і співчуття їм (відповідно $F = 2,212$, $p = 0,016$).

Розуміння ВПО і співчуття їм постає також значущим ефектом взаємодії: місцевої і професійної ідентичностей (відповідно $F = 2,490$, $p = 0,001$); громадянської і професійної ідентичностей (відповідно $F = 2,664$, $p = 0,001$); громадянської і місцевої ідентичностей (відповідно $F = 4,750$, $p = 0,001$).

Також за дисперсійним аналізом виявлено статистично значущу взаємодію громадянської, європейської і професійної ідентичностей в їх сумісному впливі на розуміння ВПО і співчуття їм (відповідно $F = 2,212$, $p = 0,016$).

Досить болісно сприймають воєнно-політичні події особи з високими рівнями громадянської і локальної ідентичностей.

В нашому емпіричному дослідженні, виявлено значущий обернений кореляційний зв'язок європейської і східнослов'янської ідентичностей (відповідно коефіцієнт кореляції Ч. Спірмена $-0,283$ на рівні значущості $p < 0,001$).

Війна зміцнює суперечливі ідентичності. Досвід війни посилює взаємодію ідентичностей.

Оцінка воєнно-політичних подій як травмівних є ефектом взаємодії високих рівнів локальної і громадянської ідентичностей.

Розуміння ВПО і співчуття їм постає значущим ефектом взаємодії: 1) громадянської, місцевої і професійної ідентичностей; 2) громадянської, європейської і професійної ідентичностей.

Перспективу дослідження вбачаємо в теоретико-емпіричному дослідженні особливостей ефектів взаємодії спільнотних ідентичностей у міграційній сфері під впливом війни.

Палагнюк Ольга Василіана
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
Лабораторії політико-правових відносин
Інституту соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України
e-mail: o.palahnyuk@chnu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1152-2133>

ПОЛІТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Крім кореляції соціальної солідарності з екстремальною ситуацією, крайнім проявом якої можна вважати війну, прослідковується і певна її кореляція з суспільним чи політичним устроєм. Тому є сенс спрямувати локус уваги і на цей суттєвий аспект солідарності – політико-психологічний, опосередкований соціальним в цілому як єдино можливу, природню сферу її здійснення. Варто звернутись до порівняння кількох варіантів державного (політичного) устрою, щоб візуалізувати кілька варіантів функціонування соціальної солідарності в їх умовах.

У зв'язку з цим для початку доцільно згадати скептичну позицію Баумана (2000, с. 99) щодо режиму демократії. Автор вважає, що задоволена більшість навряд чи може піднятися над власними інтересами і визнати свою відповідальність за людяність менш щасливу в цьому режимі. Бауман стверджує, що сам по собі режим демократії не викликає (а тим більше не забезпечує) перетворення толерантності на солідарність – а отже, визнання страждань і нещастя інших людей як питання їхньої власної відповідальності, і полегшення або усунення цих страждань як власне завдання. Це відбувається з нинішньою формою політичних механізмів, в межах яких толерантність демократичних режимів приймає форму анестезії та байдужості (Бауман, 2000, с. 100). Більше

того, Бауман заходить так далеко, що робить висновок, що сита і задоволена більшість відступить від підтримки держави, загального добробуту як всеосяжного і універсального права на колективне страхування від особистої невдачі і залишить знедолених людей напризволяще, або навіть піде на те, щоб назавжди усунути людей, чиє життя залежить від державних пільг, з переліку суспільних завдань і проблем. (Bauman, 2000, p. 101).

Зауважимо, що демократія – це своєрідне випробування на готовність до лібералізму та громадянськості. Може, тому на практиці часто все виглядає негативно, якщо «тест не пройдено». Проте саме демократичне суспільство перед обличчям надзвичайної, екстремальної ситуації може «народити» громадянське як здорову його частку і потенціал свого подальшого розвитку й розбудови. Подібно, як на індивідуальному рівні життєва криза може стати поштовхом до розвитку, дном – опорою, щоб відштовхнутись для стрімкого стрибка чи навіть польоту (але може статись і протилежне – тут все залежить від внутрішньої духовно-психологічної готовності).

В умовах російсько-української війни, що офіційно визнана зовнішньою агресією, «створені» всі умови для такого потужного саморозвитку, від рівня особистісного і до всезагального (державо- і націєтворення), якби дивно це не звучало. Саме тому, так важливо відслідкувати ці процеси, осмислити чинники, механізми, прояви солідарності за цих над-динамічних перетворень. Висновок про те, що війна здатна відкрити справжні обличчя кожного з такої позиції набуває більш виразного значення, коли чи окрема особистість, чи група, чи навіть ціле суспільство проявляє свій справжній потенціал солідарності задля виживання. Відтак актуалізація людської свободи в умовах громадянського суспільства яке народжується в умовах війни та балансує демократії і завдяки їй стає реальним підтвердженням кореляції соціальної солідарності з екстремальною ситуацією (при тім, наразі позитивної).

Однак після періодів масової, ейфорійної, спонтанної справжньої, а потім і карнавальної солідарності на початку повномасштабного вторгнення і прямої загрози життю, люди іноді намагаються підтримати мрію про солідарність і зберегти її надовго втомленими або нездатними до просоціальної поведінки, все менше проявляючи себе у волонтерстві, соціальній підтримці, готовності відстоювати загальне благо. В той же час, для інших, громадянське суспільство в його більш інституціоналізованій формі уприсутнює солідарність завдяки постійному функціонуванню неурядових організацій, заснованих на засадах самоорганізації та соціальної ініціативи за типом «знизу». Описані дві протилежні оптики погляду на реальність визначають інтерпретацію та оцінку різноманітних соціальних дій та поведінки. Так, прояви солідарності для декого є доказом сили громадянського суспільства, для інших – слабкості уряду.

Разом з тим подальша реальність залежить від інтенцій громадян і влади у їхніх інтеракціях створити соціальні зв'язки, які сприятимуть соціальній солідарності, а. отже, згуртованості, консолідації, єдності. Виникає питання: які ментальні та соціетальні чинники і механізми зможуть сприяти досягненню і підтриманню солідарності? Можна лише сподіватися, що солідарність, народжена війною, зможе поступово перерости в солідарність, спрямовану на побудову більшого спільного блага, на відбудову та процеси націєтворення. Це урок солідарності, який треба засвоїти на практиці і вдосконалювати.

Цікаво, що повномасштабна війна на перших її етапах одразу задіяла в солідаризації велике суспільне «коло». Проте надалі все почало змінюватись, виокремились дуже різні за мотивами, спрямованістю і соціально-політичною охопністю «кола» солідарності. Проте і первинна кризова солідарність українців, і вторинні різноспрямовані групові солідаризаційні процеси за різним типом здійснення, спрямованості, ціннісної основи, чинників тощо, все ж є виявами «менших чи більших» кіл солідаризації, які стають лакмусовим папірцем для

нашої соціальної чутливості, відповідальності та зрілості. Коло солідарності, в якому ми беремо участь, показує нам, хто ми є, ким ми стали, наскільки глибоко ми засвоїли уроки історії, моралі, але також і демократії. Загалом, можна сказати, що всі згодні з тим, що існує універсальне прагнення до соціальної справедливості, солідарності та існування держави без різкого поділу та нерівності. Однак, виявляється, що найбільше роз'єднує, це спосіб, у який ці загальновизнані твердження з високим ступенем узагальненості, зазвичай схвалюються, а рішення детального характеру викликають сумніви.

Останнє примушує звернути увагу на роль державної влади, а саме політичної, зокрема, в процесах солідаризації, які виступають базою для соціальної єдності, згуртованості, консолідації. Адже, як зазначає В. Васютинський, «інституціалізація міжлюдських стосунків досягає найвищого рівня у формах саме політичної влади. Інші види соціальної влади дедалі більше політизовуються в міру підвищення рівня їхньої соціальної абстрактності, проте на найвищих рівнях, очевидно, відбувається злиття різних форм соціальної влади в одну. У цьому процесі політична влада перестає бути суто політичною, а відновлена на якісно новому найвищому рівні соціальна влада перестає бути власне владою, набуваючи властивості такої собі граничної соціальної доцільності». Автор, аналізуючи праці М. Ільїна, А. Мельвіль, В. Нікітаєва, припускає, що політична влада постає в ролі організаційного начала політики, її основного засобу, яка здатна легітимно мобілізувати багатьох людей у ціле та перетворити його на ресурс виживання й гараздкування. Люди, наділені владою, це водночас люди, наділені могутністю, інакше кажучи, ті, хто має широку спроможність впливати на поведінку до себе подібних і на саме існування спільноти (Арон, 2000, с. 70).

Далі В. Васютинський стверджує, що інструментально-технологічні здатності політичної влади становлять лише одну істотну сторону її

ефективності. Друга сторона – це здатність справляти позитивно оцінюваний психологічний вплив на підвладних (Васютинський, 2005: 417-423).

Для осмислення солідаризаційного впливу влади вартим уваги є трактування В. Іванова про значення двох основних функцій державної влади в масовому сприйманні: розв'язання найважливіших проблем і створення цінностей, які відповідають основним потребам (Іванов, 1994, с. 103–104). У підсумку отримуємо тезу про узгодженість/відповідність описаних функцій і провідних дискурсів влади як такої: розв'язання проблем здійснюється в межах дискурсу впорядкування, тоді як творення цінностей – у межах дискурсу узалежнення. Разом з тим політична влада постійно потребує врахування і психологічних чинників, без чого її намагання втрачають ефективність і призводять до кризи у взаєминах з народом.

Важливо наголосити, що комунікаційно-інтеракційні функції влади та її сприйняття, розуміння і відчуття значною мірою залежать від психологічних особливостей носіїв влади. Останні, на думку автора інтеракційної теорії влади, можливі у формі трьох типів, своєрідних «іпостасей» політичної влади: прагматично-регулятивної (регулює відносини в суспільстві в сторону захисту інтересів суспільства або своїх); патерналістсько-демагогічної (справляє або створює враження належної психологічної турботи про своїх підданих); маніпулятивно-параноїальної (намагається керувати не суспільством як цілісним соціальним простором, а структурою людських стосунків). Беззаперечно, що часто має місце суперечність між цілями й діями політичної влади та інтересами народу, але надто великі суперечності наражають владу на проблеми соціального, політичного або/і психологічного характеру при реалізації своїх функцій.

У кожній окремій країні сила і склад відповідних політичних гравців можуть бути зумовлені низкою чинників, але недооцінка їхньої ролі в

політичному житті недопустима. Тому повернемося до осмислення впливу політичної влади на солідаризаційні процеси. Врахувавши вище зазначене та пропустивши ряд теоретичних аналітико-узагальнюючих процедур в межах наукового дискурсу, дозволимо собі припустити, що психологічною основою солідаризуючого/десолідаризуючого впливу української влади виступає (1) політика національної ідентичності, (2) рівень довіри у політико-психологічних та соціальних відносинах, (3) стратегія інформаційної політики, (4) психологічна готовність до діалогу і полілогу, (5) архітектоніка політичних та соціальних відносин, (6) політичні і психологічні технології та (7) наявність ціннісно-орієнтованих домінант соціальної солідарності (ідейність, патріотичність, духовність). Усі характеристики в умовах зовнішньої воєнно-політичної агресії зазнають динамічних змін. При цьому саме психологічний дискурс здатний забезпечити емпіричну верифікацію гіпотези про позитивну кореляцію між зовнішнім конфліктом та внутрішньою згуртованістю за певних умов, як і, відповідно впливу влади на процеси солідаризації та згуртування, зокрема в умовах війни та повоєнний період. Хоча кожна з перелічених характеристик виступає важливою і має ряд особливостей на рівні сьогоденної української реальності, зосередимось, найперше, на питанні політики національної ідентичності як ключовому, яке тісно переплетене з іншими складовими солідаризаційного впливу політичної влади.

Українське суспільство характеризується як поліетнічне та полікультурне, що впродовж історії, особливо сучасної, заглиблює наукові дослідження і повсякденну суспільну реальність з численними суперечностями, соціальною напруженістю чи навіть конфліктами. Часто все зводиться до питання ідентичності, особливо національної, яка за переконаннями різних дослідників актуальна і необхідна умова націєтворення, або ж навпаки – камінь спотикання в умовах української соціальної реальності. Проте на світовій арені у науковому

дискурсі часто піднімаються питання національної ідентичності наряду з політикою «розумного балансу», співрозподільності або справедливої солідарності, які напряду впливають на соціетальний порядок, устрій окремих держав чи транснаціональний, міжнародний баланс в умовах постійного процесу полілогу з метою пошуку шляхів запобігання конфлітам та досягнення спільного блага.

У цьому контексті низка дослідників веде мову про певний необхідно-достатній рівень інклюзивності (в різних сенсах цього слова), необхідний для солідарності, особливо в багатоетнічних суспільствах, який буде присутній лише там, де національна ідентичність набуває «громадянської» форми і пов'язує націю зі спільними зобов'язаннями щодо спільного набору принципів або політичних інституцій. Габермас (2001) описує це як «конституційний патріотизм». На противагу цьому, інші стверджують, що навпаки, громадянська національна ідентичність не забезпечує відчуття спільної приналежності, щоб підтримувати толерантність, взаємну довіру і підтримку перерозподілу, що асоціюється з соціальною солідарністю (Tamir 1993; Miller 1995). З цієї точки зору, солідарність повинна бути вкоріненою в національній ідентичності, яка має певний «культурний» або «етнічний» характер, заснований на спільній культурі, етнічній приналежності або історії. При тім важливо зрозуміти, що така інклюзивність і перерозподільча солідарність не виникла виключно з якогось первісного розуміння національної ідентичності. Вона була сконструйована політичними акторами, які проводили кампанії в ім'я соціальної справедливості, які створили інституції та заохочували світоглядні підвалини, які підтримують соціальну солідарність. Більше того, для створення коаліцій з цією метою політичні лідери часто прив'язували свої програми до певних образів нації.

У цьому сенсі процес побудови соціальних держав можна розглядати як особливий етап націєтворення, на якому специфічні ідеали соціальної

справедливості були вмонтовані в образ нації одночасно з їх інституціоналізацією в рамках національних соціальних програм. У критичні моменти в соціальній політиці, національні і колективні уявлення викривлялися таким чином, що консолідували або перекроювали соціальні кордони, переосмислювали права і зобов'язання, пов'язані з громадянством. (Béland and Lescours 2005). Внаслідок цього з'явилася амальгама національних образів та ідеалів соціальної справедливості, що ставало основою для соціальної солідарності або внутрішніх конфліктів чи протиріч в країні. Більше того, хоча колективні уявлення мають певну внутрішню стійкість, для їхньої підтримки можуть знадобитися узгоджені політичні дії, а за їх відсутності вони можуть бути вразливими до змін. Саме тому особливості реалізації політичною владою політики національної ідентичності – це один із солідаризаційних або десолідаризаційних чинників на різних колах солідарності, від якої залежать і процеси згуртування, і націєтворення в цілому, як також і доля політичної влади.

В контексті українського суспільства політика національної ідентичності є ключовою у досягненні і підтриманні соціальної солідарності і стосується питань мови, релігійної, етнічної або регіональної приналежності, історії, вирішення яких для політичної влади іноді стають «роковими». Більше того питання національної ідентичності в наших реаліях стають засобом політичних маніпуляційних технологій, що потребує окремої уваги. Проте в умовах війни така політика набуває особливого значення і стає індикатором солідаризаційної чутливості, показником політико-психологічної зрілості. Однак це виходить за межі соціетальності, резонуючи з глобалізаційними та політичними процесами на рівні європейської та світової спільноти. Російсько-українська війна як і сама Україна опинилась на перетині світових кордонів та інтересів у сфері політики, цінностей, ідентичностей, інтеракцій, хоч значною мірою без офіційного визнання. Тому питання політики національної ідентичності – це питання вибору

і на рівні соціетальному, і на рівні геополітичному, від якого залежить наше теперішнє і майбутнє, яке твориться тут і зараз, при тім, як на полі бою ЗСУ, так і у владних кабінетах та на світовій політичній арені. Однак вплив політичної влади тут очевидний.

Наступними характеристиками влади в аспекті її солідаризаційного впливу виступають рівень довіри у політико-психологічних та соціальних відносинах, стратегія інформаційної політики, психологічна готовність до діалогу і полілогу, архітектоніка політичних та соціальних відносин, політичні і психологічні технології та наявність ціннісно-орієнтованих домінант соціальної солідарності (ідейність, патріотичність, духовність). усе перелічене наскрізно стосується питання ідентичності, проте потребує глибшого аналізу владно-підвладних інтеракцій та їх способів (механізмів, технологій) і ціннісних засад, що виступає перспективами подальших теоретичних та емпіричних досліджень.

Наразі спробуємо розширити локус аналізу політики національної ідентичності та виміру солідарності (коло солідарності). Так, варто відповісти на питання: чи може Європейський Союз слугувати альтернативним інструментом для просування соціальної солідарності? Його чиновники вже давно мають таке прагнення, і ЄС досягнув певних успіхів. Але фінансова криза в Єврозоні та реакція на неї урядів країн-членів завдали шкоди ширшим перспективам європейської солідарності. Політика жорсткої економії після цієї кризи призвела до скорочення перерозподілу і створила такі складні економічні умови, які не заохочують людей підтримувати подальший перерозподіл на користь іммігрантів. Більше того, політична реакція на кризу виявила межі соціальної солідарності в Європі. Замість того, щоб реагувати на кризу так, ніби континент є спільністю долі, в якій успіх кожної держави залежить від процвітання всіх, країни-кредитори на чолі з Німеччиною відреагували на кризу, віддаючи пріоритет власним національним інтересам (Hall 2012, 2014). Заяви, які

покладали провину за кризу на боржника, підживлювали популярні стереотипи, які викликали давні образи. Як наслідок, соціальна солідарність в Європі, схоже, зупинилася на національних кордонах (Pew Research Center 2012).

У цьому контексті можна резонно запитати, чи не є перерозподільча солідарність, відображена в західних державах загального добробуту артефактом певного місця і часу, коли профспілки та соціал-демократичні партії були особливо сильними. Фактори, що сприяють солідарності в країнах, що розвиваються, дещо відрізняються і навіть у Європі залишається відкритим питання, чи зможуть нові механізми сприяння перерозподілу чи з'являться нові інструменти для просування перерозподільчої солідарності з достатнім впливом, щоб підтримати її (Lieberman 2003; Singh 2015). В Європі та Америці найгучніше голоси наразі лунають просування соціальної солідарності за етнічними, расовими та релігійними ознаками є неурядові та квазіурядові організації, такі як Рада Європи (2012). Вони набули нового імпульсу і впливу в епоху соціальних мереж, не в останню чергу тому, що їхні заклики резонують з поважним набором західних цінностей. Але не ясно, чи зможуть вони підтримувати перерозподільчу солідарність серед голосів, які кидають їй виклик.

Однак чи є така прихована соціальна солідарність справді соціальною солідарністю? Дехто може сказати, що солідарність нації можна оцінити за обсягом ресурсів, які вона розподіляє серед тих, хто цього потребує. Але соціальна солідарність втілюється у ставленні населення, а не в рівнях державного забезпечення. Як така, вона є соціальною конструкцією, виробленою протягом тривалої історичної боротьби за соціальну справедливість, що є виміром націєтворення, і підтримується інституціями та культурними рамками, які виникають у результаті цього процесу. Однак, навіть коли вони мають взаємопідсилюючі якості, інституції та культурні рамки можуть занепадати без періодичних зусиль, спрямованих на мобілізацію їхньої підтримки (Thelen 2004).

Таким чином, як і всі подібні конструкції, солідарність є вразливою до мінливостей історії; вона буде зрештою, підтримуватися і поширюватися на більш різноманітні спільноти лише за умови, що соціальні та політичні лідери продовжуватимуть відстоювати інклюзивне бачення соціальної справедливості. В контексті українського суспільства, вбачаються схожі тенденції, проте вони значною мірою обумовлюються умовами воєнно-політичної агресії.

Сіверс Зінаїда Феодосіївна
кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник лабораторії
психології політико-правових відносин
Інституту соціальної та політичної психології НАПНУ
e-mail: nok55@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-2950-0741

СОЦІАЛЬНА СПАДЩИНА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ:

ВПЛИВ ВІЙНИ НА СОЦІАЛЬНУ ЗГУРТОВАНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА

Соціальна згуртованість наразі є концепцією, яка привертає широку наукову і політичну увагу через ключову важливість, яку їй надають щодо широкого спектра результатів, включно з розвитком і миром. Як і у випадку з найскладнішими поняттями, не існує єдиного, узгодженого визначення соціальної згуртованості (Schiefer, D., & Van der Noll, J., 2016). Соціальна згуртованість відноситься до вертикальних і горизонтальних відносин між членами суспільства і державою, яка скріплює суспільство (Leininger et al. 2021). Соціальна згуртованість характеризується набором настанов та поведінкових проявів. Майже всі концепції соціальної згуртованості зосереджують увагу на двох вимірах (вертикальному та горизонталі), а також розглядають три основні елементи соціальної згуртованості – довіра, ідентичність, співпраця. Саме ці виміри соціальної згуртованості є предметом емпіричних досліджень, у тому числі при вивченні наслідків збройних конфліктів.

Соціальна та інституційна спадщина збройного конфлікту, можливо, є найважливішою, але найменш зрозумілою з усіх наслідків війни. Незважаючи на те, що останніми роками вивчення соціальної спадщини збройних конфліктів значно розширилося, багато відкритих питань про те, як конфлікт впливає на соціальну згуртованість залишаються. Зокрема, існує потреба у детальному вивченні того, як конфлікт впливає на соціальну згуртованість загалом, яку роль

відіграють тип глибинного конфлікту, а також те, які ефекти розвиваються з плином часу.

Різноманітні теоретичні аргументи було висунуто, щоб пояснити, чому віктимізація внаслідок конфлікту може підвищити соціальну згуртованість і, навпаки, чому і як конфлікт може мати негативний вплив на соціальну згуртованість. Хоча дехто вважає, що насильство змінює ставлення і поведінку людей по відношенню один до одного у більш загальному плані інші фокусуються на тому, як конфлікт впливає на ставлення до себе. Існуючі теорії не роблять відмінностей між елементами соціальної згуртованості, але допускають більш загальні припущення про те, як конфлікт впливає на соціальну згуртованість.

У метааналізі шістнадцяти досліджень про те, як конфлікт впливає на просоціальну (орієнтовану на інших) поведінку, Bauer з колегами (Bauer et al., 2016) виявили, що люди, які зазнали насильства на війні, як правило, після війни виявляють більшу схильність до співпраці. Чи справді війна, спричинивши високі безпосередні людські втрати, економічні збитки може поліпшити соціальну структуру країни? Всупереч початковому оптимізму, висловленому деякими вченими, головний висновок полягає в тому, що в існуючій науковій літературі вказується, що *конфлікти шкодять соціальній згуртованості*. По-перше, дослідження політичної довіри та соціальної ідентичності вказує на те, що збройний конфлікт має негативні наслідки, пов'язані зі зниженням політичної довіри. По-друге, існує досить великий обсяг літератури яка вказує, що на соціальну довіру негативно впливає досвід насильства. Однак, у деяких випадках можна простежити і позитивний ефект, що дає змогу припустити гетерогенні ефекти. У літературі щодо співпраці досить чітко простежується думка про те, що співпраця посилюється після конфлікту. Однак деякі (і особливо новіші) дослідження показують, що посилення співпраці часто можна пояснити

просоціальною поведінкою по відношенню до своєї групи, але не до чужої групи, що ставить під сумнів, чи слід це інтерпретувати позитивно для соціальної згуртованості загалом. Деякі автори висунули аргументи на користь того, чому конфлікт може підвищити соціальну згуртованість. Так Blattman уперше звернув увагу на посттравматичне зростання і застосував його до постконфліктного контексту, приписавши війні перетворювальний потенціал (Blattman, 2009).

Дослідники вважають, що війна, як травмувальна подія, може призвести до позитивної переоцінки життя, вплинути на політичну поведінку особисті загалом і, отже, позитивно вплинути на соціальні уподобання та відносини (Bellows & Miguel 2009; Blattman 2009; Voors et al., 2012; Freitag et al., 2019). Інші припускають, що жертви насильства, більш активно прагнуть брати участь у суспільному житті, щоб боротися зі стигматизацією і для того, щоб уникнути стану безпорадності (Freitag, Kijewski & Oppold, 2019). Другий набір пояснень для можливих позитивних змін зосереджується на тому, як окремі люди та суспільства адаптуються до конфлікту. Bauer з колегами говорять про «економічний механізм», за допомогою якого люди вирішують більше співпрацювати, щоб підвищити особисту безпеку і впоратися з економічними труднощами, що виникли внаслідок війни (Bauer et al., 2016).

Науковцями також було запропоновано негативний механізм, згідно з яким насильство, як очікується, натомість призведе до стійкого порушення соціальної згуртованості. Перше пояснення – це знову-таки психологічний механізм, який називають «посттравматичним абстинентним синдромом». Цей теоретичний підхід заснований на міжнародно визнаному посттравматичному стресовому розладі (ПТСР), «виснажливому тривожному розладі, який виникає внаслідок впливу травми» (Frans et al. 2005).

Якщо посттравматичний стресовий розлад або інші форми страждань, пов'язаних із війною, збережуться і після війни, то можна очікувати, що жертви

почуватимуться менш близькими до інших, а також відмовляться від громадської діяльності, що призведе до зниження соціальної згуртованості (Kijewski & Freitag, 2018). Навіть якщо людина не страждає безпосередньо від посттравматичного стресового розладу, війна може «навчити» її не довіряти іншим, особливо якщо відданість війні поширюється через спільноти.

Війна зменшує співпрацю та довіру, оскільки насильство та переміщення руйнують соціальні структури, зменшуючи шанси на участь у суспільних групах тому, що можлива постійна зміна складу спільнот, а це, в свою чергу, завдає шкоди співпраці (Giligan, Pasquale & Samii, 2014). Низка авторів аналізують механізм, за допомогою якого жертви насильства не тільки дистанціюються від тих, хто які вчинили насильство, а й їхню власну спільноту, бо їх бачать як співучасника насильства (Hager, Krakowski & Schaub, 2019; Krakowski, 2020).

При аналізі ще одного механізму автори фокусують увагу на тому, як люди взаємодіють один з одним залежно від членства в групі, стверджуючи, що конфлікт матиме змішані наслідки завдяки посиленню внутрішньо групових зв'язків і зменшенню зв'язків між зовнішніми групами. Такий аналіз заснований на соціальних теоріях ідентичності запропонованих Tajfel і Turner, які стверджують, що люди мають сильну схильність відчувати себе частиною груп, що вони й роблять на основі соціальної (групової) ідентичності. На основі цих ідентичностей, ми потім ділимо людей на групи і проводимо відмінність між «ми» і «вони». Це, своєю чергою, означає, що люди віддають перевагу своїй групі і поведуться більш просоціально стосовно своїх членів, що може збільшити дистанцію до чужої групи (Tajfel & Turner, 1979, 1986). Якщо застосувати це до контексту війни, то це означає, що відбувається екстремальна подія, яка посилює групові відмінності, збільшуючи внутрішньо групове зближення і водночас зменшення мостів із зовнішніх груп. Ця аргументація дуже схожа на еволюційний механізм, висунутий деякими економістами, згідно з яким

міжгрупові конфлікти мають посилювати внутрішні зв'язки та згуртованість, тому що тільки групи, в яких люди співпрацюють і поведуться альтруїстично по відношенню один до одного, виживуть у конкуренції (Bowles 2006; Choi & Bowles 2007). Оскільки війна являє собою крайню форму конкуренції, передбачається, що вона, призведе до збільшення просоціальної поведінки по відношенню до своєї групи – і, водночас час, посилюється відразу до чужої групи. У дослідженнях воєнних конфліктів цей механізм особливо підкреслювався для суспільств, де етнічна приналежність відіграє важливу роль і може виступати як маркер для своєї та чужої групи.

Загалом, різні аргументи призводять до вельми різних очікувань, оскільки існують, як ті, що свідчать на користь того, що конфлікт має збільшувати соціальну згуртованість, так і інші, що свідчать про протилежне. *З огляду на групову динаміку, можна було б очікувати, що війна збільшує згуртованість всередині груп, але не між ними, що чинить суто негативний вплив на соціальну згуртованість суспільства загалом.*

Коротко зупинимося на питанні – як війна впливає на основні компоненти соціальної згуртованості? Розглянемо як збройний конфлікт впливає на перший ключовий компонент соціальної згуртованості, а саме на довіру? Довіру можна визначити як особистісний атрибут, віра в іншу людину, групу чи інститут або раціональне очікування обміну або взаємності.

Довіряти інститутам	Довіра до системи політичного управління.
Довіряти суспільству	Горизонтальні стосунки і взаємодії
Довіра Лідерство	Довіра до політичного керівництва.

Питання впливу війни актуальне як щодо довіри між групами (соціальної довіри), так і щодо довіри між державою та її громадянами (політична довіра). Стосовно соціальної довіра, то більшість досліджень показують, що війна негативно впливає на неї. Це справедливо як для дослідження, що аналізують

генералізовану довіру, тобто довіру до незнайомих, і довіру до чужої групи. Низка досліджень показують або зворотнє, або відсутність статистичних даних. Очевидно, що це питання потребує подальшого аналізу. *Однак беззаперечним є факт, що війна негативно впливає на соціальне життя.*

Дослідження, що вивчають взаємозв'язок між конфліктом і політичною довірою, показують, що війна знижує політичну довіру.

Як війна впливає на другий ключовий компонент соціальної згуртованості – співробітництво? Щоб відповісти на це запитання, важливо враховувати різні типи співробітництва: (1) політичну участь, яку можна розглядати як вертикальне співробітництво — між окремими людьми або групами і державою; (2) громадянське співробітництво - між окремими людьми або групами. Більшість досліджень показують, що конфлікт значно збільшує співпрацю. Однак, пізніші дослідження ставлять під сумнів цей передбачуваний позитивний ефект.

Як конфлікт впливає на третій ключовий компонент соціальної згуртованості – ідентичність? Як відомо, ідентичність існує на трьох рівнях: особистому, груповому та національному. Варто зазначити, що емпіричні дослідження того, як конфлікт формує третій ключовий елемент соціальної згуртованості — соціальну ідентичність — напрочуд мізерна. Існуючі дослідження вказують на те, що збройні конфлікти посилюють групову ідентичність і негативно впливають на ідентифікацію з однією всеосяжною, інклюзивною ідентичністю. Вивчаючи громадянську війну в Уганді Ronher з колегами виявили явний негативний вплив віктимізації на національну ідентифікацію (Ronher, Thoenig & Zilibotti, 2013). Інші дослідники вказують, що респонденти з країн, які пережили доколоніальний конфлікт продемонстрували статистично значно сильнішу етнічну ідентифікацію і значно слабшу ідентифікацію з національною державою (Besley & Querol, 2014). Загалом, література нині припускає, що переживання насильницького конфлікту збільшує

етнічну ідентифікацію та знижує національну ідентифікацію. Однак, з огляду на невелику кількість досліджень, присвячених цьому конкретному результату, ці результати все ще можна розглядати як попередні.

З теоретичного погляду, висновок про те, що збройний конфлікт посилює етнічну ідентичність порівняно з національною ідентичністю, підтверджує теорію соціальної ідентичності.

Аналіз існуючих досліджень показує, що всупереч початковому оптимізму, висловленому низкою авторів, на думку більшості учених, конфлікти здебільшого шкодять соціальній згуртованості. Що стосується довіри, більшість результатів показують, що як вертикальний (політична довіра), так і горизонтальний (соціальна довіра) виміри страждають через збройний конфлікт, хоча залишаються відкриті питання про можливо більш різноманітні наслідки. Що ж стосується співпраці, результати неоднозначні.

Приблизно половина досліджень виявила позитивні, а інша половина негативні ефекти. Ці неоднозначні результати можна, принаймні частково, пояснити, по-перше, позитивним ефектом щодо політичної участі і, по-друге, більшої співпраці щодо внутрішньої групи, оскільки останнє не обіцяє нічого доброго для соціальної згуртованості загалом. \

Ідентичність, третій основний елемент соціальної згуртованості, вивчена найменше, але дослідження, які існують, майже однозначно вказують на посилення групової ідентифікації та зниження національної ідентичності внаслідок віктимізації. Взавши результати з різних елементів разом, тим самим автори досліджень припускають, що, незважаючи на деякі позитивні ефекти на окремі аспекти співробітництва та довіри, збройні конфлікти загалом зменшують соціальну згуртованість. Стосовно чинних теоретичних механізмів, чіткої картини також не виникає. Імовірно це також пов'язано з тим, що цей напрямок

досліджень стикається з тим, що теоретичні механізми здебільшого припускаються, але рідко оцінюються емпірично.

Попри вагомий внесок існуючих досліджень впливу збройних конфліктів на соціальну згуртованість, варто значити, що їм притаманна спільна вада. Ідеться про те, що більшість із них не вивчає розвиток подій із плином часу, натомість ефект конфлікту аналізується статично. Хоча довіра, співпраця та ідентичність — це поняття, які навряд чи швидко зміняться з плином часу, відстежуючи більш детально про те, як на них впливають конфлікти в короткостроковій, середньостроковій і довгостроковій перспективі.

Очевидно, що суспільства потребують високого рівня соціальної згуртованості. З одного боку, це може сприяти зміцненню миру та більш рівному розподілу ресурсів у суспільстві. З іншого боку, соціальна згуртованість часто посилюється за рахунок зовнішніх чинників таких як збройний конфлікт. Подальші дослідження соціальної згуртованості могли б принести значну практичну користь при більш чіткому розмежуванні, наприклад, між різними підтипами довіри, співробітництва та ідентичності та систематичному порівнянні результатів у межах кожного з них. Особливо це стосується довіри та співпраці, де, наприклад, соціальну довіру можна поділити на приватну, генералізовану, внутрішньогрупову та позагрупову довіру, а участь можна поділити на політичні (як формальні, так і неформальні) і цивільно-правові форми. Уточнення про те, який підтип розглядає і використовує більш подібні заходи для їх вивчення, значно збільшить порівнянність результатів досліджень. Це також дасть змогу провести більше мета-аналізів для зміцнення впевненості у виявлених на даний момент ефектах (Fiedler, 2023). Водночас не менш важливо було б зосередитися не тільки на конкретних елементах і навіть їхніх підтипах, а й на вивченні соціальної згуртованості загалом. Вивчення соціальної згуртованості більш цілісно могло б дати повнішу картину соціальної спадщини конфліктів і водночас

допомогло б зміцнити наші знання про взаємозалежність між різними елементами соціальної згуртованості. Це особливо важливо в контексті розуміння можливостей впливу на соціальну згуртованість у повоєнні часи.

Підводячи підсумок зазначимо, що незважаючи на те, що останніми роками вивчення соціальної спадщини збройних конфліктів значно розширилося, багато відкритих питань про те, як конфлікт впливає на соціальну згуртованість залишатися. Зокрема, *потребує вивчення питання, як конфлікт впливає на соціальну згуртованість загалом і яку роль відіграють тип глибинного конфлікту, а також те, які ефекти розвиваються з плином часу.*

На завершення вважаємо за потрібне привернути увагу до *негативних* наслідків соціальної згуртованості для миру. Зокрема, ідеться про два потенційні обмеження соціальної згуртованості для розвитку культури миру, які було ідентифіковано в дослідницькій літературі із соціальних наук. Одним із них є тенденція до збільшення соціальної згуртованості всередині суспільства в контексті зовнішніх чинників. Наприклад, зовнішній конфлікт особливо імовірно, посилить згуртованість усередині суспільства, коли влада вже централізована. Політичні еліти часто використовують інструменталізацію спільного ворога або передбачуваної зовнішньої загрози, щоб більше об'єднати громадян і зміцнити соціальну згуртованість, необхідну для здобуття підтримки війни або іншого насильства проти інших груп. Друге обмеження стосується того, як соціальна згуртованість може перешкоджати просуванню миру всередині суспільства. Оскільки соціальна згуртованість часто опиняється під загрозою в часи конфліктів, то її можуть досягати за рахунок зниження толерантності до відмінностей між прошарками суспільства — замовчуванням різних думок, збільшенням прихильності груповим символам, і нетерпимість до чужих груп та інакомислячих тощо. У такому випадку соціальна згуртованість може набути крайніх форм і призвести до руйнівних наслідків (Helly et al. 2003).

Цукур Ольга Григорівна
кандидат психологічних наук,
науковий співробітник лабораторії
психології політико-правових відносин
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
e-mail: olga.tsukur@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0886-0091

ВОЛОНТЕРСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ: ВІКНО МОЖЛИВОСТЕЙ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНOSTІ

В сьогодишніх умовах тема волонтерства в українському науковому дискурсі має усі шанси переміститися в сегмент найбільш інтригуючих дослідницьких тем. Різким поштовхом до цього стало повномасштабне вторгнення Росії в лютому 2022 року. З упевненістю можна сказати – вітчизняний науковий дискурс волонтерства і пов'язані з ним прояви соціальної згуртованості, матимуть особливий характер і значно вирізнятимуться на фоні інших дискурсивних пропозицій, враховуючи масштабні та травмивні події що їх актуалізували.

М. Певная у своїх роботах виокремлює чотири теоретичних контури, у межах яких вважає за доцільне розглядати концепт волонтерства. «У науковій літературі, зокрема в рамках соціологічного дискурсу, найчастіше даються визначення волонтерства з позиції системного й діяльнісного підходів. Ми пропонуємо доповнити й розширити концептуалізацію поняття з позиції інституціонального й спільнотного» (М. Певная, с.116). У рамках психологічного дискурсу волонтерства, найбільш адекватним виглядає системно-самоорганізаційний підхід (хоча ряд експертів та спостерігачів використовують термін «соціальна самоорганізація» для осмислення тих процесів, які відбуваються зараз в Україні).

Отже, про згуртованість в цьому випадку можна вести мову в двох аспектах. З одного боку – це традиційний погляд на волонтерство як вияв солідарності щодо тих, кому волонтери допомагають. З іншого, маємо ще один цікавий ракурс – солідарність населення країни з самими волонтерами. Вона іде від тих, хто сам не є волонтером, але надає підтримку і допомогу саме волонтерам.

Сказане дозволяє виокремити ті особливості проявів згуртованості, які спостерігаються в країні у зв'язку з наявністю потужного волонтерського руху і підтримки, що надає йому населення (Соціально-психологічні чинники..., 2016):

1. Волонтерських рух в Україні, розпочавшись з підтримки й солідарності з військовими на початку бойових дій на сході країни, швидко нарощував власні «солідаристські» напрямки, що охопили турботу про поранених, полонених, біженців і сім'ї загиблих тощо.

2. Волонтерський Рух має характер потужних самоорганізаційних утворень, де в кожному з підрозділів можна виявити ядро та периферію широкого радіусу по всій країні і навіть за її межами. Це дозволяє говорити про солідарність населення з волонтерами.

Тож, що слугує підґрунтям для утворення і зміцнення тих чи тих солідаритетів? По перше, це можуть бути як гострі безпосередні емоційні реакції на конкретні події, так і триваліші емоційні стани та почуття, зокрема – соціальні страхи, співпереживання. Заснована на їх основі громадська діяльність буде тимчасовою і фрагментарною, і об'єднувальною лише до часу доки переживаються емоції та почуття.

По друге, підґрунтям для утворення і зміцнення тих чи тих солідаритетів є згуртування однодумців, котрі керуються такими ж самими цінностями. У цьому випадку об'єднання відбувається на підґрунті спільних поглядів, оцінок, переконань, принципів, які визначають певну позицію людини. Це

найсприятливіший простір, де зможуть співіснувати навіть протилежності, а дискусії будуть розгортатися всередині згоди. Формується те, про що ми писали вище – конвенційний простір.

Але й ця стадія солідаризації, на якій відбувається самоідентифікація суб'єкта відносно різноманітних солідаритетів, хоч і більш стійка, ніж ті форми соціальної поведінки, що зумовлюються емоціями, почуттями, настроями, усе ж відносно скороминуча. Наявність символічної складової, що включає в себе погляди, переконання, стереотипи, вірування, ідентифікації, норми і правила, є обов'язковою умовою для солідаризації й інтеграції сучасного суспільства, що однаково потребують легітимації і санкціонування певних суспільних відносин.

Отже, єднання суб'єктів перебуває на латентній фазі доти, поки не призводить до відповідних спільних дій агентів, причому подальша солідаризація неминуче веде до впорядкування (принаймні – координації) сукупності практик, а відтак до структурування (за Гіденсом). Що ми й бачим на прикладі волонтерської діяльності. Волонтерські ініціативи, що засновані на спільних цілях та цінностях, втілених у дію є більш життєздатними, ніж ті, що засновані на почуттях та емоціях.

Самоорганізаційні механізми, що вступають у дію, забезпечують формування певного рівня організованості, погодженості відповідних практик, що в перспективі ведуть до легітимації й інституціоналізації. Тобто за рахунок солідаризації утворюється нова соціальна дійсність, яка за своїми параметрами може не співпадати з вихідними уявленнями безпосередніх учасників її створення (як приклад: «коли вже війна скінчиться? Чому так довго?»). Але щоб цього не сталося згуртованість не має лишатися феноменом свідомості чи віртуальної реальності; вона мусить утілитися в практичні дії, а її учасники взяти на себе певні функціонально-рольові обов'язки й пов'язану з ними відповідальність (Соціально-психологічні чинники..., 2016). Отже,

підсумовуючи викладене вище, зауважимо, що співвідношення раціональної і чуттєвої складових у генезі «згуртованості через дію» може бути різним, відрізнятися, як з боку суб'єктивної значущості проблем або ситуацій, так і ставленням до однієї і тієї ж проблеми у різних соціальних суб'єктів. Але, необхідно пам'ятати, за будь-якої суб'єктивної конфігурації мотивів і спонукань, згуртованість проявляється тільки в явному вигляді і лише за умови практичного втілення у певних діях (у окремому випадку – готовності до таких дій, що само по собі спричиняє відповідні результати). Можливо, тут можна говорити про пасивну і активну форми згуртованості. Це лише один з механізмів єднання шляхом соціально-перетворювальної діяльності (у нашому дослідженні – це волонтерство). Крім того, висунуті припущення потребують емпіричної перевірки. Але безсумнівним є те, що український психологічний дискурс волонтерства і пов'язані з ним прояви соціальної згуртованості, матимуть особливий характер і значно вирізнятимуться на фоні інших дискурсивних пропозицій, враховуючи причини, які призвели до його актуалізації.

На нашу думку, соціальна згуртованість не може бути виміряна прямо. Натомість вона охоплюється низкою окремих показників, які і складають її структуру. Також, більшість дослідників поділяють думку, що соціальна згуртованість – це те, що тримає людей разом, не дивлячись на всі їх відмінності, до того ж тримає, так би мовити, зсередини, не примушуючи, а спонукаючи. Ця теза знову повертає нас до висловленого вище припущення, що волонтерство, як добровільне об'єднання на основі спільних цілей є тим вікном можливостей для посилення соціальної згуртованості, яке дозволяє співіснувати навіть протилежностям, а дискусії переважно будуть розгортатися всередині згоди.

На основі теоретичного аналізу обґрунтовано тезу, що соціальна згуртованість може конструюватися у площині різних ціннісних систем та діяльнісних вимірів. Також, вивчення наукового доробку вітчизняних та

зарубіжний вчених з проблематики соціальної згуртованості дозволило розкрити потенціал волонтерства в умовах війни та миру: як ефективної соціально-перетворювальної діяльності; як практики само- та взаємодопомоги; як способу гуртування та реагування на виклики сьогодення.

Чорна Лідія Георгіївна
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувачка лабораторії психології
малих груп та міжгрупових відносин
ІСПП НАПН України, м. Київ
e-mail: Lidia.Chorna@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8107-7573>

МІЖГРУПОВА ВЗАЄМОДІЯ УМОВНИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП ПІД ЧАС ВІЙНИ

Війна – це колективне явище, тому вона створює загрози психологічному благополуччю не лише окремих індивідів, а й груп і спільнот. Трактовка загрози агресії зі сторони аутгрупи, що підсилює єдність інгрупи, вірна і зараз, через 100 років після її оприлюднення З. Фрейдом (Freud, 1922). Дійсно згуртованість і солідарність серед українців під час війни зросла, що і підтверджують результати репрезентативних опитувань. Так, за результатами досліджень Інституту соціальної та політичної психології (Стан суспільної свідомості в Україні під час повномасштабного російського вторгнення, 2023), на запитання, чи стала Україна єдиною, 63% відповіло «так». На інше запитання: «Хто, на Вашу думку, найбільше винен у тому, що відбулося повномасштабне вторгнення російських військ в Україну?» – 72% українців дали відповідь «Путін та росія». У регіональному вимірі 8% різниці між сходом, півднем, центром і заходом України у відповіді на це запитання, не є вже такими значущим. А напередодні повномасштабного нападу вважало Путіна та росію винною у війні – лише 46% українців. Єдність серед українців (77%) спостерігається і в тому, що вони солідарно вважають: між нами та росіянами ментально – прірва. Якщо у 2014 році 30% українців вважали, що нікому не потрібну війну з Росією спровокувала українська влада – своєю антиросійською політикою, утисками російськомовного населення, а в лютому 2018 року таких було 46%, то наразі в

це вірить лише 7% населення України. Отже, єдність інгрупи українців зросла, а розмежування (дистанціонування) з росіянами не просто посилюється, а й відбувається як у фізичному, так і у символічному, культурному, комунікаційному полі взаємодії.

На цьому тлі єдності громадян України російський агресор запускає в український інформаційний простір різноманітні ПСГО, щоб зламати згуртованість українців. Звісно, ці операції спрямовані на ті потенційні точки розлому (поляризації) між українцями, між їхніми умовними групами, які вже історично існують в Україні, або які легко сформувати, дискутуючи про актуальну подію. Крім того під час війни стають більш жорсткими групові норми взаємодії. Той, хто демонструє поведінку або висловлює думку, що відхиляються від категоричних групових вимог, наражається на небезпеку санкцій зі сторони групи: остракізму, булінгу, мобінгу та інших негативних соціальних явищ.

Традиційною точкою розлому серед українців є ставлення до української мови як державної. Протягом 2014-2023 років спостерігається невпинна динаміка єдності українців в питанні, яке формулюється так: «У незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська». Тут, у 2023 році, 72,2% українців солідарні щодо цього твердження. Хоча регіонально існує розбіжність, але ця різниця з 2014 року суттєво скоротилася (в межах 15-20%, якщо порівнювати попарно регіони).

До традиційних розломів українського суспільства додалися і нові. Це ставлення до внутрішньо переміщених осіб місцевих, а також до біженців. Так, із твердженням «Наші біженці своєю поведінкою нерідко ганьблять перед Європою Україну» погодилися 35,2% респондентів, не погодилися – 30,3%, а 34,3% було важко відповісти. Регіонально тут також наявні розбіжності. Із твердженням «Нерідко стосунки між переселенцями і місцевим населенням складаються нелегко й залишають бажати кращого» погодилися 39,1% респондентів, не

погодилися – 27,7%, а 30,3% було важко сформулювати свою позицію з цього питання. Отже, в даному питанні спостерігаються яскраво виражені процеси поляризації українців. Варто зауважити, і це суттєво, що відповіді українців відображають лише соціальні репрезентації міграційних процесів. Достеменно ніхто не може сказати, яка частка цих тверджень про поведінку українців за кордоном або на новому місці помешкання в Україні, про взаємодію з місцевим населенням, обумовлена об'єктивним станом міжгрупової взаємодії, а яка частка цих тверджень сформована соціальною перцепцією суб'єктів взаємодії, обумовлена їхньою локальною територіальною ідентичністю, привнесена ворожими ІПСО. Також додамо: на складні ідентифікаційні процеси міжгрупової взаємодії українців накладає відбиток їхня колективна травмованість війною.

Отже, під час війни міжгрупова взаємодія зазнає змін. Посилюється єдність інгрупи, розмежування з аутгрупою. Відбуваються постійні спроби російського агресора вплинути на ідентифікаційні процеси серед українців, поляризувати взаємодію, розколоти велику соціальну групу українців на умовні, штучно сформовані підгрупи. Зміцнення громадянського суспільства в Україні сприятиме успішному реагуванню суспільства на виклики війни, на посилення згуртованості українців, гармонізацію взаємодії між соціальними групами.

Плектка Ольга Тарасівна
Кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
e-mail: pletkaolga@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9248-246X>

ПСИХОЛОГ ПІД ЧАС ВІЙНИ:

МИСТЕЦТВО ЖИТИ, ДОПОМАГАЮЧИ ІНШИМ

Сьогодні формуються достатньо високі потреби в психологічній допомозі. Тому професія психолога є актуальною, затребуваною з одного боку, а з іншого ми спостерігаємо безліч ситуацій, коли сам психолог потребує уваги фахівців та їх підтримки. Дані тези присвячено питанням підтримки та допомоги фахівцям, які здійснюють діяльність у сфері збереження ментального здоров'я нації в складних умовах російсько-української війни.

Кожна людина в країні в тому чи іншому ступені стикнулася з ситуацією небезпеки та невизначеності під час війни. В цей час стало необхідним звертатися до фахівців з ментального здоров'я за допомогою. Однак треба розуміти, що самі фахівці також потребують допомоги, бо не можуть бути відстороненими від загальної ситуації, а також адекватно оцінювати свій стан в таких умовах. Тому стали надактуальними групи підтримки іноземних фахівців, які зголосилися на волонтерських засадах допомагати тим, хто працює під час війни в країні. Велика шана міжнародним організаціям, які фінансують такі заходи. Однак, війна триває і, нажаль, така допомога має свої межі. У цьому випадку мова йде про можливість налагодження такої підтримки своїми силами та на умовах створення власних соціально-психологічних продуктів підтримки спільноти фахівців.

Спираючись на наявний досвід такої роботи зауважимо, що власний український контент на часі більш пристосований до реалій. Фахівці, які безпосередньо працюють з постраждалими від війни: бійцями, демобілізованими, полоненими, групами тих, хто втратив близьких, або чекає на бійця додому, дітьми, що зазнали тортур, втратили батьків, домівки та інші категорії населення, можуть мати власний статус постраждалого. Така ситуація спонукає з одного боку відчувати себе частиною української спільноти, що потерпає від тягот війни, а з іншого має інструменти та знання, щоб допомагати іншим.

Як в таких умовах відповідати на виклики сьогодення? Розмірковуючи про такі феномени, спостерігаючи за роботою фахівців, що зголосилися підтримати колег, ми вважаємо, що спеціаліст, який приїжджає допомагати з мирної країни, спирається на безпечний власний простір, має можливість повернутися туди і відновлюватися достатній час. Говорячи про вітчизняних фахівців можемо констатувати, що вони мають обмежені можливості на відновлення у безпечних умовах, бо територіально знаходяться в умовах війни. Також зауважимо, що кожен фахівець, психолог, який працює наразі в Україні, має дбати про власне здоров'я, а саме: обмежувати час роботи, повноцінно відпочивати, переключатися на іншу діяльність, навчатися, відвідувати групи підтримки або проходити власну терапію. Такі умови будуть сприяти пролонгованому компетентнісному підходу до власного професійного довголіття,

Досвід волонтерської роботи показує, що часто така діяльність «затягує»: втрачається контроль над своїм станом, з'являється хибне враження щодо неможливості переривати свою допомогу, мати час на відпочинок. Часто волонтери керуються гаслом «якщо не я, то хто» або «я не впевнений, що інші фахівці будуть більш ефективні, ніж я» або «якщо я вийду з цього потоку, то втрачу свої можливості та вплив». Не один з цих гасел не є конструктивним.

Конструктивні стратегії професійної діяльності передбачають чітке структурування діяльності, коли певний час виділяється на волонтерську діяльність, не обтяжуючи робочий час навантаженням та враховуючи необхідність відпочинку та переключення на іншу діяльність, зокрема заняття спортом, хобі, а також рекреативні форми саморегуляції: відпочинок на природі, виїзди на екскурсії задля пізнання та естетичного розвантаження.

Зважаючи на той факт, що наразі часто можна почути, що «зараз війна і вона потребує максимальної концентрації та певної поведінки, яка не передбачає навіть думки про відпочинок та веселощі», констатуємо, що війна не може поставити на паузу ні одне життя, тому в любі часи, навіть самі скрутні, повинно бути місце для будь якої радості та відчуття щастя ЖИТИ.

Яким чином ми можемо дозволити собі жити власне життя навіть в умовах війни? По-перше, обмежити час волонтерської діяльності, пояснюючи собі, що Ви жива людина і маєте право на турботу про себе. Як показує практика і нормування часу для соціальним працівників у європейських країнах – це до 4 годин у тиждень при індивідуальній роботі: консультування, супровід, а також 1 група підтримки на 2-3 години. Тобто нормативно фахівець має додаткове професійне навантаження 6-7 годин на тиждень. Враховуючи, що більшість фахівців вважає, що таке навантаження маленьке і в повній мірі не відповідає потребам суспільства, ми можемо поставити питання таким чином: чи вважаєте Ви, що актуальне навантаження дозволяє Вам бути продуктивними довгий час? Якщо фахівець може бути відносно об'єктивним стосовно своїх станів, то, скоріше, він буде час від часу переглядати навантаження, корегувати його та вносити в графік життя активності, які б сприяли поступовому відновленню та підтримці своєї продуктивності.

Вважаємо, що надважливо мати можливість будувати план своєї професійної діяльності, як і план свого життя, враховуючи потребу не тільки в

самореалізації та професійному зростанні, а і потребу в рутинних справах, відпочинку та прояву всього можливого прояву емоційного спектру. Вміння опановувати нові знання, спроможність емоційного відгуку на різні життєві ситуації, розширення своїх компетенцій щодо різних рольових експлікацій, наприклад, переключення на пошук цікавих смачних страв задля їх приготування, заняття спортом, спілкування з рідними та друзями, створення безпечного підтримуючого простору, пошук привидів для прояву радості, вдячність за можливість продовжувати жити своє життя та творити його в умовах війни.

Мистецтво жити – це можливість відчувати та творити власний життєвий простір, в якому є місце для креативного переосмислення професійної діяльності, цінності родинного оточення та важливості структурування часу з урахуванням відпочинку як складової здоров'я. Коли фахівець дбає про власне здоров'я, має підтримуюче середовище та можливість професійного зростання, він залишається ефективним і в умовах війни, і в умовах мирного часу. Тож маємо надію, що висловлені побажання та пояснення необхідності дбати про себе, стануть у нагоді фахівцям з ментального здоров'я та допоможуть зберегти свою професійну продуктивність на довгі роки.